

Отримано: 24.01.2025

Прорецензовано: 16.02.2025

Прийнято до друку: 28.02.2025

e-mail: vladyslav.maryskevych@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-88-98

Марискевич В. Ревізійний перепис міста Острога 1795 року: інформативний потенціал та дослідницькі можливості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 88–98.

УДК 94(477.82)"1795"

Владислав Марискевич

РЕВІЗІЙНИЙ ПЕРЕПИС МІСТА ОСТРОГА 1795 РОКУ: ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ МОЖЛИВОСТІ

Стаття присвячена аналізу інформативного потенціалу ревізійного перепису міста Острога 1795 р. як описово-статистичного джерела державного походження. Детально розглянуто та відтворено у формі таблиць структуру і зміст джерела. Спираючись на наявну історію вивчення даного виду документів, окреслено термінологію, класифікацію та порядок складення досліджуваного перепису. Ревізійний перепис міста Острога складається з 13 частин. Кожна з них містить інформацію про ділянки міста. На основі проаналізованого джерела вдалося простежити міську топографію наприкінці XVIII ст. Ревізійний перепис міста Острога 1795 р. має широкі дослідницькі можливості та цінне доповнення до джерельної бази в дослідженнях соціально-економічної та політичної історії, історичної демографії, генеалогії Волині.

Ключові слова: ревізійний перепис, міщани, населення, християни, юдеї, Острог, Острожчина, Волинь.

Vladyslav Maryskevych

REVISION CENSUS OF CHRISTIAN AND JEWISH BURGHERS OF OSTROH IN 1795: INFORMATIONAL POTENTIAL AND RESEARCH OPPORTUNITIES

The article is dedicated to analyzing the informational potential of the 1795 Ostroh census as a descriptive and statistical source of state origin. The structure and content of the source have been thoroughly examined and presented in tabular form. Based on the existing historiography of such documents, precise terminology, classification, and the procedure for compiling the analyzed census have been determined. It was established that the census was compiled by representatives of the petty, landless nobility of Ostroh, who held positions in the city administration.

The 1795 Ostroh census consists of 13 parts, each providing information on a specific section of the city. Based on the analyzed source, it has been possible to trace the urban topography of the late 18th century. As of 1795, Ostroh's territory included the old town, the new town, and the suburbs, including Vulytsia Ostrozka. The census reflects the deepened property division of the city during the 1770s–1790s. The old town (ordination part, Jesuit jurisdiction, the Jabłonowski princes' jurisdiction, Kordashivka, and Vulytsia Ostrozka) and the new town were divided among the magnate and noble families of Jabłonowski, Czacki, and Brzostowski. By 1795, according to the source, the Jabłonowski princes had partially extended their ownership rights to the estates of the former Ostroh Ordinance, which would ultimately lead to the full unification of the city under the Jabłonowski family in the early 19th century.

Using the census data, an attempt has been made to reconstruct the social structure of Ostroh's society in 1795. The upper stratum comprised the nobility, divided into two categories: landed and landless. The landed nobility, by hereditary rights, owned parts of the city and included the aforementioned magnate and noble families. The landless nobility resided on the estates of landowners under agreements to pay monetary rent (czynsz) or serve them. The burghers of Ostroh, who formed the middle stratum of social stratification, were artisans, merchants, and traders. The census also provides information about the urban poor, which included unskilled laborers performing the hardest physical work (construction, repairs, manufacturing) and beggars who lived on alms and donations. The latter constituted a minor percentage of the population.

New information on the ethno-religious composition of the urban population has been obtained and analyzed. The largest ethnic groups were Jews, Ukrainians, and Poles, with smaller groups of Germans. Jews formed the majority of the population, united by their self-governing body, the kahal. Their primary activity in the city was trade, facilitated by favorable factors such as geographic location, profitable trade routes, and connections with

foreign markets. The census reveals the names and surnames of kahal leaders. Ukrainians, though smaller in number, predominated in artisanal circles. Poles held the third position in the ethno-religious structure and were primarily responsible for city governance. Germans were represented by only one family residing in Ostroh.

The author draws attention to the historical-demographic information provided by the source. Although the document is partially damaged and does not ensure completely reliable results, it highlights the importance of using additional sources to refine demographic data. Despite its imperfections, the 1795 census allows for the collection of essential accounting data for demographic research, such as determining the average number of burghers per household, age groups, and their proportional distribution.

The 1795 Ostroh census offers wide-ranging research opportunities and serves as a valuable addition to the source base for studying socio-economic and political history, historical demography, and genealogy. Consequently, the importance of archival searches to discover additional census records from the Volhynia Governorate increases, as they could enhance historical studies in the fields of Ostrohiana and Volhyniana of the late 18th and early 19th centuries.

Keywords: revision census, burghers, population, Christians, Jews, Ostroh, Ostroh region, Volhynia.

Наприкінці XVIII ст. на теренах центрально-східного регіону Європи відбувся ряд кардинальних геополітичних та соціально-економічних змін. Внаслідок трьох поділів (1772, 1793, 1795 рр.) Річ Посполита припинила своє існування як незалежна держава. Зокрема, у 1793 році, східна частина Волині відійшла до Російської імперії [19, с. 22]. Замість Волинського воєводства уповноважений від царського уряду – генерал Михайло Кречетніков, утворив Заславське намісництво [21, с. 140], до складу якого увійшла й колишня Острозька волость. Уряд наказав негайно провести перепис місцевого населення, здійснити фіксацію географічних меж на мапах та задля зручності управління поділити намісництво на менші територіальні одиниці [16, с. 31].

Восени 1794 р. генерал Тимофій Тутомлін подав до вищих царських державних установ список міст, які, на його думку, мали стати центрами майбутніх повітів [21, с. 140]. Серед них також був Острог, який став центром новоствореного Острозького повіту Волинської губернії. До його складу входили: 1 місто (Острог) та 7 містечок – Аннопіль, Межирич, Гоща, Кунів, Корниця, Киликиїв та Ляхівці [10, с. 226]. Окреслені заходи нової влади реалізували адміністративно-територіальні зміни на цих волинських теренах і поклали початок імперській добі в історії Острожчини.

Водночас із впровадженням російської адміністративно-територіальної системи, тривала активна підготовка до проведення повного перепису населення. Безпосереднім рушієм став імператорський указ Катерини II від 23 червня 1794 р., який оголошував початок п'ятої ревізії населення на ново-приєднаних територіях українських земель [27, с. 38]. Таким чином було закладено основи для створення ревізійного перепису міста Острога 1795 р.

Уперше до ревізійних переписів в якості об'єктів історичного аналізу звернулися історики імперської доби упродовж XIX ст. Автори простежили ряд демографічних тенденцій, а саме – коливання чисельності, міграційні процеси, склад, особливості, співвідношення між окремими групами населення.

З 1960-х рр. XX ст. демографічні джерела стають предметом досліджень істориків радянської доби. Період 1960-1980-х рр. у дослідженні ревізій джерелознавець Ю.Легун охарактеризував таким чином: «Досліджено їх (ревізійних переписів. – Авт.) законодавче забезпечення, місце проведення, датування, облікові форми, принципи організації, підсумки й результати, тощо» [23, с. 169-170].

Різнобічне вивчення переписів на сучасному етапі представлене в публікаціях таких українських істориків, як М.Крикун [19], А. Гедьо [14; 15], В. Ликова [25], Н.Лобко [26; 27], І.Петрова [30], С. Стебляк [31] та ін. Особливо важливими щодо матеріалів ревізійних переписів є праці Ю.Легуна та О. Петренка [22; 23; 24]. Дослідниками розроблялися наступні питання: термінологія ревізій для потреб української історичної науки, джерелознавчий та текстологічний аналіз, правила та особливості укладання документів, методи їх дослідження, інформативний потенціал для соціально-економічних та демографічних студій. Першим із дослідників, хто звернувся до ревізійного перепису міста Острога 1795 р. є Т.Вихованець. Науковець використав джерело у контексті дослідження, аналізу та характеристики міської топографії Острога у першій третині XIX ст. [13].

Отож, попри більше ніж столітню історію вивчення, ревізійні переписи не користувалися широкою увагою поміж учених. Однак хочемо наголосити на тому, що ревізійні переписи, які географічно охоплюють територію історичної Волині, практично не отримали повноцінних наукових

оцінок. У цій статті зроблено спробу здійснити аналіз ревізійного перепису міста Острога 1795 р. та з'ясувати його інформативні можливості для вивчення історії самого міста.

Ревізійний перепис міста Острога 1795 р. – це історичне джерело описово-статистичного характеру. Нині документ зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острога та датується 1795 роком [6]. Перепис проводився з 25 червня по 10 вересня включно. Перепис поділяється на окремі частини. У кожній з них наведена інформація з відповідного кварталу міста. Всього в документі 18 частин, 13 з яких – географічно охоплюють територію міста Острога Острозького повіту Волинської губернії [6, арк. 2-320]. У перших восьми частинах зібрані дані про християнське населення міста (№1-7 та відомість про чиншову шляхту). Облік єврейської громади представлений в останніх п'ятих розділах (№9, 10, 11, 12 та 19). Ще п'ять частин – це переписи трьох повітових містечок: Аннополя, Гощі та Межиріча (Острозького) [29]. У цій розвідці об'єктом аналізу буде лише ревізія міста Острога. Наголошуємо на тому, що джерело дійшло до нас не лише пошкодженим, але й із суттєвими втратами матеріалу. Структурні частини перепису наведено в таблиці нижче (див. табл.1):

Таблиця 1. Структура ревізійного перепису міщан християн та юдеїв Острога 1795 року¹.

Порядковий номер	Назва частини	Аркуші
№1	-	2-26 (зворот)
№2	«Частина Старого міста»	27-48 (зворот)
№3	«Юридика Єзуїтська»	49-64 (зворот)
№4	«Старого міста Острога»	65-76 (зворот)
№5	«Старої частини міста Острога названої Кордашівка»	77-80 (зворот)
№6	«Вулька Острозька»	81-84 (зворот)
-	Відомість про чиншову шляхту	85-86 (зворот)
№7	«Частина ординації Острозької»	87-116 (зворот)
№9	«Чацька частина міста Острога»	117-202 (зворот)
№10	«Частина Яблоновського»	203-266 (зворот)
№11	«Юридика князя Прус-Яблоновського»	267-274 (зворот)
№12	«Частина Нового міста Острога»	275-288 (зворот)
№19	«Про євреїв кагалу острозького»	289-320 (зворот)

Документ укладений трьома мовами – російською, польською та івритом. Зібрана інформація про міське населення Острога зафіксована російською (у лівій частині аркуша) та польською (у правій). Іврит частково використаний у розділі №19 «Про євреїв від кагалу острозького» [6, арк. 290-320]. Імперська адміністрація на початках свого існування на території Правобережжя не ризикнула відразу перевести діловодство на свій лад. Царат врахував усі ймовірні наслідки. Різка зміна традицій адміністрування на землях з кількасотлітньою історією у складі Речі Посполитої, можливо, спровокувала б невдоволення та протести з боку місцевої магнатерії та шляхти. Здебільшого відповідальні за створення переписів канцеляристи та укладачі належали до дрібної шляхти польського походження. На Волині, після третього поділу Речі Посполитої, вихідці з цього стану займали найнижчі посади в апараті міського управління [20, с. 77]. Для них російська мова була цілковито новим явищем і вони нею не володіли. А тому, влада вирішила на певний час поєднати російську модель діловодства з річпосполитською, що не могло не вплинути на структуру джерела.

Документ складений за чітко визначеним та розробленим формуляром. На його основі було систематизовано інформацію соціально-економічного та демографічного характеру. Ревізійний перепис міста Острога 1795 р., укладався за структурою третьої ревізії (1761-1767 рр.), яка містила: 1) вступ; 2) дані про населення; 3) підсумкову частину [31, с. 180]. Друкований бланк розподілений на чотири графи.

Перша – це вступна преамбула. У ній зазначено час проведення обліку, населений пункт (місто, містечко, село) або ж його частини; адміністративно-територіальна одиниця (повіт, губернія) та власник або представник від його імені. Для прикладу, наведемо уривок такого вступу: «1795-го року, місяця серпня, [...]»² дня, Волинської губернії, повіту Острозького, частини міста Острога, яка

¹ Складено на основі: [6].

² У документі не зазначено день проведення перепису.

була юридикою колишньою єзуїтською, а нині перебуває у володінні Його Світлості, каштеляна краківського, князя Антонія Станіслава сина, Прус-Яблоновського³» [6, арк. 50]. Далі, наведено друкований витяг з указу Катерини II про проведення перепису «жителів чоловічої та жіночої статі, не виключаючи малолітніх та престарілих без всякого приховування» [6, арк. 66] та видом покарання (штраф), якщо було виявлено порушення.

Друга графа містила в собі перелік та порядкові номери дворів з родинами, які їх населяли. Спочатку записували номер двору, а потім дані його власника – ім'я, по батькові, прізвище та в поодиноких випадках віросповідання. Нижче за аналогічним порядком вказували відомості про його дружину та дітей.

У ревізійному переписі міста Острога фіксувався вік острожан, чим він випереджає інвентарі Острога XVIII ст. Слід звернути увагу на третю графу під назвою «лета» (рос.) або «lata» (пол.). Вона поділена на два стовпці відповідно до статі – «мужескаго» (рос.) і «męskiey płci» (пол.) та «женскаго» (рос.) і «niewieście» (пол.) – відповідно. Ю. Легун радить до цього показника ставитися з обережністю, історик називає його найбільш недостовірним [24, с. 9]. Це пов'язано із введенням рекрутської повинності з 1795 р. на території Волині [17, с. 5]. Чоловіче населення Острога та інших волинських міст навмисно могло вказувати свій хибний вік задля уникнення призову до імперської армії. У такому випадку, вікові показники з ревізії потрібно порівнювати з відомостями у метричних книгах, що дозволить сформулювати об'єктивні уявлення про вікові категорії Острога наприкінці XVIII ст.

Четверта графа буде в нагоді дослідникам при аналізі соціально-економічного розвитку населення міста станом на 1795 рік. У ній чиновники, які відповідали за перепис, фіксували професійну діяльність або ж соціальний стан міщанина Острога.

Заклучна частина в документі відсутня. Така риса притаманна більшості ревізій Волині. Час від часу в острожській ревізії зустрічається узагальнена цифра представників чоловічої чи жіночої статі. Для прикладу, у частині №7 “Старого Острога”, облік 16-го та 17-ого дворів зафіксував всього 6 чоловіків [6, арк. 92]. Недолік такого виду узагальнення в тому, що він може сприйматися як вік окремого міщанина, чого варто уникати при роботі з документом із метою здійснення якісного історико-демографічного дослідження.

У процесі джерелознавчого аналізу, важливо з'ясувати імена укладачів перепису. На початку або звороті останнього аркушу кожного з розділів зазначено ініціали посадовця, який проводив облік у визначеному для нього районі міста: Валентин (Валентій) Дворжицький (№ 1-3; 10 та 12), Казимир Яновський (№ 4-5), Францішек Нолицький (№ 6 та «Відомість про чиншову шляхту»), Симон (Шимон) Кортівч (№ 7-9) та Фелікс Дворжицький (№ 11). Кожен із них таким чином засвідчував достовірність вказаної ним інформації та автора обліку. Припускаємо, укладачі походили з Острога, оскільки ефективно виконати цю місію могли лише посадовці, які добре орієнтувалися у тутешній місцевості.

Загалом із десяти ревізій, які були проведені на території Російської імперії [31, с. 180], ревізійний перепис Острога належить до покоління п'ятої ревізії (1794-1795 pp.). Для Волинського регіону вона виступала фактично першою.

Натомість, варто звернути увагу на відсутність компромісу в термінології. За спостереженнями Ю. Легуна, у російській історіографії ці джерела відомі як “ревізькі казки” [24, с. 4]. Сьогодні цей термін зустрічається і в публікаціях українських науковців. Наприклад, у вище згаданих – А. Гедьо, В. Ликової, Н. Лобко та І. Петрової. Водночас Ю. Легун притримується терміну, який, на його думку, переважає в українській історіографії – «ревізійні списки» або ж «переписи» [24, с. 4]. Останнього ми будемо дотримуватися і надалі щодо аналізованого джерела.

Не менш дискусійним є питання класифікації документу. Ревізійний перепис Острога належить до джерел адміністративно-державного походження. Його метою було забезпечення процесу податкового збору, накопичення статистичних відомостей про населення та вивчення економічного потенціалу [22, с. 257-258]. Для обґрунтування саме такої класифікації потрібно коротко розглянути процедуру укладення документу.

Ініціатором виступала держава в особі імператорського уряду та сенату. Після опублікування імператорського указу 1794 р., канцелярія генерал-губернатора Тимофія Тутомліна, розробила

³ У документі мова йде про князя Антонія-Барнабу Яблоновського (1732–1799 pp.) – познанського воєводу (1760 р.) та краківського каштеляна (1782 р.).

спеціальну «Настанову» для проведення перепису у новоутворених губерніях. Згідно з висновками М. Крикуна, документ враховував усю специфіку правобережних земель, які кілька століть перебували під владою Речі Посполитої [19, с. 581]. Чиновники відправлялися на ввірені їм території (у нашому випадку – це м. Острог та територія повіту) аби особисто здійснити іменний облік населення. Зібрана інформація укладалася в трьох примірниках і відправлялася до повітової канцелярії для верифікації [19, с. 581]. Після процедури опрацювання відомостей, їх узагальнення та оформлення, примірники передавалися в руки повітового скарбничого, а один відправляли до повітової казенної палати [14, с. 66]. На їхній основі відбувався розрахунок обсягів податків.

Н. Лобко відносить ревізійні переписи до джерел генеалогічного характеру й пропонує розрізняти їх за соціальною стратифікацією: універсальні (джерела, які містять інформацію про усі верстви суспільства) та станові (документи з відомостями лише про певні групи населення) [26, с. 10]. Ревізійний перепис Острога 1795 р. дійшов до нашого часу з чіткими слідами ушкодження від вогню. Тому, достовірно встановити чи він містив інформацію про усі прошарки міського соціуму Острога кінця XVIII ст., або лише його частки було складно. Лише нещодавно стало відомо про зберігання ревізійних переписів Острозького повіту «Про шляхту» 1795 [1] та 1798-1799 рр. [2] у Державному архіві Житомирської області. Виявлені знахідки підтвердили припущення щодо розпорошеності комплексу переписів, які охоплюють територію Острожчини. Це дає можливість стверджувати – ревізійний перепис Острога 1795 р. є становим документом, адже містить дані про міщан Острога, вихідців із двох релігійних громад – християн та юдеїв.

Назва «Ревізійний перепис міста Острога» – умовна та неточна. Якщо перепис є становим, то в такому разі його назва, безумовно, мала включати стан, який підлягав обліку. Аргументи ми можемо віднайти з переписів інших повітів Волинської губернії, у яких проводилися ревізії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Наприклад, ревізійний перепис про околичне шляхетство міста Володимира [3], ревізійний перепис міщан містечка Славути [4], або ж ревізійний перепис міщан євреїв міста Рівного [5]. Спираючись на доступну джерельну базу, термінологію та класифікацію вивченого джерела, на наш погляд, повна назва документу «Ревізійний перепис міщан християн та юдеїв міста Острога 1795 року».

Отже, не дивлячись на певні прогалини в змісті, недоліки структури, інформативний потенціал джерела дозволяє проаналізувати та охарактеризувати ряд актуальних питань з історії Острога та краю наприкінці XVIII ст. Таким чином, у нашому розпорядженні відомості про Острог, як центру повіту від 1795 р.; законодавче забезпечення і процедуру створення ревізійних переписів; міську топографію, становище магнатів і шляхти у новій політичній реальності; соціальну стратифікацію, умови соціально-економічного розвитку, етнорелігійну палітру та демографічні процеси.

Порівнюючи ревізію з інвентарями Острога XVIII ст., у яких топографія міста детально описана та охарактеризована за рахунок річок, будівель у складі міської інфраструктури та навколишніх сіл, то перепис у цьому аспекті дещо поступається. Причиною є те, що вступні преамбули передають лише власника, назву адміністративно-територіальної одиниці та квартал міста. У 1795 р., Острог ділився на Старе і Нове місто, включав передмістя та терен Вулька Острозьку. За Т. Виховенцем, остання розташовувалася на Загородді [13, с. 233]. Очевидно, що описів з перепису замало для детальної характеристики міської топографії наприкінці XVIII ст. Для відтворення цілісної картини необхідно залучати додаткові описово-статистичні джерела кінця XVIII – пер. половини XIX ст.

Як інвентарі Острога періоду Речі Посполитої, ревізійний перепис дає можливість простежити склад міської верхівки. З джерела довідуємося, що наприкінці XVIII ст. Острог був розподілений між магнатськими та шляхетськими родами. Більшістю маєтностей у місті володіли князі з династії Яблоновських: Антоній-Барнаба Яблоновський (частково Старе місто [6, арк. 28, 268], Єзуїтська юрідика [6, арк. 50] та Новий Острог [6, арк. 276]), Юзеф Яблоновський та Анна Яблоновська (володіли частиною Старого міста разом з Антонієм-Барнабою Яблоновським [6, арк. 204]). Частини колишньої Острозької ординації [6, арк. 88], Старого міста [6, арк. 82, 118] належали шляхтичу Тадеушу Чацькому, які на момент перепису були вже конфісковані⁴. Певна кількість маєтків на території старого міста належали за фундаційним правом католицькому (парафіяльному) костелу, настоятелем якого був Казимир Яновський [6, арк. 66]. Частиною Старого міста, яка згадується в документі –

⁴ Т. Чацький у зв'язку зі своїм від'їздом за кордон не встиг вчасно присягнути на вірність Катерині II, через що його маєтки в Острозі були піддані конфіскації та передано у власність російському генералу – І. Ферзену, у 1794 році. Про ці події див: [11].

Кордашівкою, володів брацлавський підсудок Антоній Бжостовський [6, арк. 78]. Вулька Острозька перебувала у власності на правах посесії францисканського монастиря у Межирічі (Острозькому) [6, арк. 86].

З перепису бачимо як князі Яблоновські поступово розширили своє право власності на територію маєтностей, що раніше не входили до складу їхніх магнатських володінь. У вступній преамбулі до частини №3 «Єзуїтська юридика» згадується про надання в 1775 р. Станіславом-Августом Понятовським привілею на цю частину міста Антонію-Барнабі Яблоновському [6, арк. 50]. Повністю Острог був об'єднаний Каролом Яблоновським у 1802 році [28, с. 18].

Наприкінці XVIII ст. шляхта правобережних міст відзначалася неоднорідністю. Вона поділялася на два розряди – помісну та непомісну. До помісної шляхти входили вотчинники та посесори (орендарі) [19, с. 583]. Їх російська влада визнала вільним станом і на них поширила право дворянства [19, с. 6]. До цієї шляхти, на основі ревізійного перепису, на нашу думку, відносилися шляхтичі Т. Чацький та А. Бжостовський – власники маєтностей на території Острога.

У ревізійному переписі міщан християн та юдеїв Острога представлена чиншова шляхта. Чиншовики не володіли маєтками ні за ділчим, ні за заставним правом. Вони лише селилися на володіннях помісної шляхти або церкви за умови сплати грошового податку – чиншу [19, с. 583]. Згідно з ревізією, вони проживали у Вульці Острозькій. Це родини Вкринських та Малецьких [6, арк. 86]. Який був розмір сплачуваного ними чиншу у джерелі не вказано. Службова шляхта виживала за рахунок служіння у власників певної частини Острога. У місті такий рід шляхти був набагато поширенішим ніж попередній. Перепис містить велику кількість згадок про тих, хто знаходився “в услуженії”.

Як відомо, розвиток міст у другій половині XVIII ст. здійснювався за умов реставрації магнатерією фільваркового господарства та соціально-економічного ладу, які похитнулися у роки Української національної революції (1648-1676 рр.) та Північної війни (1700-1721 рр.). Тутешні власники намагалися підвищити обсяги своїх статків відповідно до податкового рівня. Наприклад, власник колишньої Єзуїтської юридики князь Антоній Яблоновський, мав віддавати в казну 5% від податків щорічно [6, арк. 50]. Тадеуш Чацький, у володінні якого перебувала частина колишньої Острозької ординації, зобов'язаний був щорічно платити у казну 2430 польських злотих [6, арк. 88]. Це єдині згадки щодо податкової політики в місті. Пояснюємо таку мізерну кількість інформації про обсяги податків тим, що першочерговою метою проведення перепису був саме облік податного населення Острога.

Чи можливо на основі ревізійного перепису міщан християн та юдеїв Острога визначити співвідношення між національними та релігійними громадами? Це складна дослідницька проблема, якщо говорити суто про міщан християн. Визначення чисельності острозьких євреїв, які переважно сповідували юдаїзм не викликає суттєвих труднощів. У документі відомості про них містяться у частинах № 9, 10, 11, 12 та 19. Остання охоплює територію єврейського органу самоврядування – острозького кагалу. Він складався з декількох прошарків єврейської громади: великих орендарів, купецтва, ремісників, землевласників та бідноти [7, с. 14]. За переписом, його очолювали семеро старших: Зельман Шапотович, Вольф Мордухович, Авраам Лейбович, Янкель Зрабович, Герман Айзукович, Лейба Якойлович та Аврамко Айзукович [6, арк. 290]. Євреї мешкали в Старому та Новому місті, частинах Т. Чацького та А. Яблоновського (включаючи князівську юридику). Станом на час укладення ревізійного перепису чисельність євреїв становила – 2081 особу [6, арк. 118-320]. У відсотковому відношенні кількісний склад єврейського населення міста сягав – 62%.

Виокремити з міського населення Острога українців, поляків чи навіть німців досить проблематично. Національна належність за прізвищем, іменем, по батькові, не зазначена у документі. Таким чином, джерело успадкувало від інвентарів Острога XVIII ст. традиційний поділ мешканців на християн та юдеїв. Зіграв роль і сам уклад міського життя населення Острога та решти міст Волині наприкінці століття. Станом на 1795 р., поділ на нові верстви чи громади не відбувся, тому звичай міського соціуму доби Речі Посполитої залишалися чинними до початку XIX ст. Використання у переписі декількох мов ускладнює розв'язок питання про прізвища та імена острожан, які могли фіксуватися не лише на польський, а й на російський манер.

Наукову вартість становлять згадки про конфесійне віровизнання. У документі нараховано 225 записів про міщан римо-католиків та 25 греко-католиків (у частинах №1-№7). Решта записів

мешканців, а саме – 1015, подібного припису не мають. Та це не виключає їхньої належності до православ'я, греко-католицизму, римо-католицизму, юдаїзму, тощо.

Як підкреслює О.Кузема, релігійна ознака не завжди свідчила про приналежність до певної національності [20, с. 78]. Дійсно, не всі українці однозначно були православними. Аналогічно і з поляками, серед яких певна кількість сповідувала греко-католицизм. Тому в аналізі цього аспекту ревізійного перепису міщан християн та юдеїв Острога недостатньо, виходячи з наявності потрібних відомостей. У ньому зафіксовано лише конфесію. Такий пункт як «національність» укладачами був залишений без уваги.

За нашими спостереженнями та підрахунками, у місті проживали: українці – 857 осіб, поляки – 403, німці – 5 (одна родина)⁵. Конкретні згадки про татар у переписі – відсутні. Пов'язуємо це з тим, що згідно з дослідженням С.Кардашевича, до кінця XVIII ст. в Острозі функціонував татарський гарнізон [34, с. 86], і військові обліку не підлягали. Згодом татари Острога переселилися до села Ювківці, де отримали земельну власність відповідно до привілею князя Антонія Яблоновського [34, с. 122]. Наведені відомості про кількість представників кожної національності міста свідчать про суттєве переважання єврейського етносу, який чисельно зріс упродовж другої половини XVIII ст. Українці будучи корінним етносом на Волині значно посилили свою присутність в Острозі, займаючи другу позицію за чисельністю. Поляки були третьою за кількісним складом етнічною меншиною, проте зберегли за собою вплив на міське життя. Доповнювали етнонаціональний колорит міста – німці. Усі національності міста належали до наступної після шляхти ланки соціуму Острога – міщан.

Ревізійний перепис дає нам змогу простежити процес економічного розвитку населення Острога. З другої половини XVIII ст. зростають продуктивні та виробничі сили міста [12, с. 77]. Паралельно на території Правобережжя відбувається скорочення кількості цехів, як форми виробництва. Острог у цьому контексті не був винятком. У 1767 р., у частині Яблоновських діяло 12 цехів (9 християнських та 3 юдейських) [33, с. 300]; у 1786 році – вже 3 [8, с. 9].

У ревізійному переписі міщан християн та юдеїв Острога 1795 р., а саме за №1-7 та №9-12, згадки про цехи не зустрічаються. Зі 100 професій – близько 40 суто ремісничі. Це були: бондарі – 6, бляхар – 1, воскобійник – 1, гаптярі – 3, гарбарі – 12, гончарі – 16, друкарі – 6, золотарі – 6, золотошвач – 1, канатник – 1, каменярі – 5, ковалі – 10, котлярі – 2, майстер пергаменту – 1, кушніри – 37, мулярі – 5, палітурники – 2, пекарі – 19, різьбярі – 15, сидельники – 5, склярі – 4, столярі – 7, сукнярі – 1, токарі – 4, ткачі – 3, трубкові майстри – 4, трунарі – 5, цегельники – 2, шаповали – 7, шевці – 104, шорник – 1, шмуклери – 8, та ярмольники – 2 [6, арк. 2-320]. Тобто, найбільше за кількістю представників ремісничих спеціальностей маємо: гончарів, ковалів, пекарів, різьбярів, чоботарів, шкірників та кушнірів. Водночас зростає частка чорноробів – тих, хто не мав жодної спеціалізації і не працювали в ремеслі чи торгівлі. На них покладалися найважчі завдання на будівництві, в аграрному секторі, ремісничому виробництві, в маєтках заможних міщан та шляхтичів тощо. Таких налічується в межах 90 осіб. Фактично, можемо припустити, це один із розрядів міської бідноти. До останніх зараховуємо й жебраків, які проживали в Острозі. Порівняно з чорноробами їх єдином засобом до виживання були милостиня та добровільні пожертви. У переписі нараховується 63 людини даного розряду. Сількогосподарська діяльність острожан практично не відображена в джерелі. З ревізії відомо про двох пастухів міського стада, 8 мельників та 4 рибаків [6, арк. 2-116].

Торгівля становила левову частку прибутків міста наприкінці XVIII ст. Цьому посприяло вигідне його географічне розташування. З Києва до Волині простягався торговельний шлях, який проходив крізь міста – Заслав, Острог та Дубно [32, с. 182]. Тим більше, Острог наприкінці XVIII ст. контактував з іноземними ринками завдяки торговим мережам таким, як – Гданськ [9, с. 177]. У ревізійному переписі зафіксовано діяльність 56 крамарів, 108 шинкарів та 204 торговців, переважаючи більшість з яких становили євреї [6, арк. 2-320]. На основі перепису, можливо встановити асортимент товарів, які в 1795 році йшли на продаж міщанам: борошно, хліб, м'ясо, риба, сіль, мед, віск, одяг, реманент, предмети оздоблення та побуту (ювелірні вироби, меблі, підсвічники, посуд і т.д.), спиртні напої. Останнім торгували в єврейських шинках. Джерело дозволяє зробити висновок, що Острог утримував позиції одного із торгово-ремісничих центрів Волині наприкінці XVIII ст.

⁵ Результати обрахунків представників кожної національності отримані на основі ономастичних даних (імен та прізвищ). Ми користувалися методикою, яку застосовують дослідники при роботі з описово-статистичними документами XVIII-XIX ст., тому цілком розуміємо гіпотетичність вказаних даних, і вони можуть містити похибки.

Цінним блоком є інформація історико-демографічного спрямування. У переписі 1795 р. міщан християн та юдеїв Острога зафіксовано 3346 жителів (1563 міщанина чоловічої статі; 1783 – жіночої) та 704 двори (див табл. 2). Представлена чисельність не є межею і була більшою, оскільки перепис пошкоджений та має втрати у матеріалах. Генеральний опис Волинської губернії 1798 р., який досліджений істориком М.Близняком, дає відомості про те, що в місті проживало 4098 міщан у 766 будинках [10, с. 228]. На основі подушного обліку острожан можливо здійснити обрахунок середнього коефіцієнту на 1 дим/двір, а наведений вік може допомогти визначити вікові категорії жителів міста. За нашими підрахунками середній коефіцієнт міг становити – 4,5-5 мешканців на 1 дим. Обидва аспекти заслуговують стати предметом окремих досліджень присвячених історичній демографії Острога кінця XVIII ст.

Таблиця 2. Чисельність дворів міста Острога у 1795 році.

Порядковий номер	Назва частини	Двори
№1	-	50
№2	«Частина Старого міста»	32
№3	«Юридика Єзуїтська»	31
№4	«Старого міста Острога»	21
№5	«Старої частини міста Острога названої Кордашівка»	4
№6	«Вулька Острозька»	4
-	«Вулька Острозька» (Відомість про чиншову шляхту)	2
№7	«Частина ординації Острозької»	41
№9	«Чацька частина міста Острога»	236
№10	«Частина Яблоновського»	209
№11	«Юридика князя Прус-Яблоновського»	22
№12	«Частина Нового міста Острога»	43
№19	«Про євреїв від кагалу острозького»	9 ⁶
ВСЬОГО		704

У підсумку, ревізійний перепис міщан християн та юдеїв Острога 1795 р. – це описово-статистичне джерело адміністративно-державного походження. Джерело створене з ініціативи імператорського уряду Катерини II і охоплює територію міста Острога – центру однойменного повіту у складі Волинської губернії. Інформація в ньому відображена російською, польською та івритом. Це зумовлено тривалим перебуванням Волині у складі Речі Посполитої. Укладачі ревізії, будучи представниками дрібної шляхти, займали певні посади при ратуші та відповідали за облік населення міста. Російська мова та діловодство для них були абсолютно новими та не звичними, і ними вони ще не володіли. Припускаємо, влада побоювалася викликати невдоволення серед магнатів та заможної верхівки міст Волині.

Структура документу відповідала формуляру третьої ревізії (1761-1767 рр.). Перепис поділяється на частини, у яких містилася інформація про міщан Острога з окремого району міста. Острозька ревізія складається з 13 частин. Вони містили основні предмети обліку: власника частини міста або його представника, кількість дворів, склад родин мешканців, їхні імена, прізвища, вік, релігійну ідентифікацію, соціальний статус, професійну діяльність.

До складу Острога, згідно перепису, на той час входили: Старе і Нове місто, Кордашівка та передмістя включаючи Вульку Острозьку. Маєтковий розподіл Острога поглибився у 70-90-х рр. XVIII ст. Маєтностями на основі діличного права володіли представники магнатських та шляхетських родів: князі Яблоновські, родини Чацьких та Бжостовських (останні представники помісної шляхти). До представників непомісної шляхти входили: родини Вкринських та Малецьких і службова шляхта. Вони мешкали у маєтках діличів та церкви, сплачуючи чинш або перебуваючи на службі. Представники цих категорій шляхти складали верхівку міського соціуму Острога наприкінці XVIII ст. Міщани Острога включали в себе: ремісників, купців, торговців. До низів міського соціуму належали чорнороби (робітники без жодної спеціалізації) та жебраки (засобом існування яких були милостині та пожертви).

⁶ Згідно з документом у цьому розділі фіксувалися лише євреї, які перебували у місті на тимчасовому проживанні.

Етнорелігійну палітру міста, згідно перепису, формували: євреї, українці, поляки та німці. У цьому аспекті більшість населення складали євреї, чисельність яких зросла за період другої половини XVIII ст. і становила 2081 особу. Їх об'єднував острозький кагал – єврейський орган самоврядування, очолюваний сімома старшими. Українці також збільшили свою присутність у місті за кількісними показниками. Станом на 1795 р. у місті проживало 857 міщан-українців. Поляки, хоч чисельно й поступалися євреям та українцям, проте тримали міцні позиції у житті міста та були причетними до створення досліджуваного перепису. Всього з джерела нараховуємо 403 жителів польського походження. Така етнічна група як німці внесла відповідний колорит до етнонаціонального складу міста, хоч більших деталей про них нам не відомо. У переписі маємо згадку лише про одну родину німців кількістю в 5 осіб. Кожен з етносів вніс свою частку в економічний розвиток міста наприкінці століття.

Міщани здебільшого працювали в ремеслі та торгівлі. Попитом користувалася продукція гончарів, ковалів, пекарів, різьбярів, чоботарів, шкірників та кушнірів. Відсутність у документі згадок про цехові організації свідчить на прикладі населення Острога про початок перехідного етапу до нових форм виробництва, наприклад, мануфактур. У джерелі наявно недостатньо інформації аби простежити участь міщан у сільському господарстві. У нашому розпорядженні лише декілька записів про пастухів, рибаків та мельників.

Вигідне географічне розташування сприяло піднесенню торгівлі. Ревізійний перепис фіксує активну торговельну діяльність представників єврейського кагалу, які торгували різноманітними товарами, а також утримували шинки. Віднайдені у переписі відомості щодо складу ремісничих кіл дали змогу відтворити перелік товарів на ярмарках та торгах.

Однак до інформації історико-демографічного характеру потрібно підходити критично. Ревізійний перепис завдяки своїй детальності дозволяє якомога точно здійснити обрахунок проживаючого у межах міста населення, однак не забезпечує абсолютної точності. Станом на 1795 р., Острог населяло не менше 3300 жителів. Для проведення найточніших підрахунків, рекомендується здійснювати порівняння з іншими описово-статистичними джерелами – інвентарями, метричними книгами й генеральним описом 1798 р.

Ревізійний перепис міщан християн та юдеїв Острога 1795 р. – це джерело з потужним інформативним потенціалом у галузях історичної демографії, генеалогії, соціально-економічної історії та політико-правового статусу міських поселень Острозького повіту та Волинської губернії наприкінці XVIII ст. Необхідно інтенсивно проводити архівну евристику задля виявлення більшої кількості ревізійних переписів, що стосуються не лише Острозького повіту, а й усього волинського регіону загалом. У майбутньому це дозволить детально відтворити події, умови, особливості та основні тенденції в розвитку українських земель наприкінці XVIII ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.). Ф. 118. Оп. 14. Спр. 236. 434 арк.
2. Держархів Житомирської обл. Ф. 118. Оп. 3Д. Спр. 39. 125 арк.
3. Держархів Житомирської обл. Ф. 118. Оп. 14. Спр. 315. 493 арк.
4. Державний архів Київської області. Ф. 280. Оп. 203. Спр. 1а. 1257 арк.
5. Державний архів Рівненської області. Ф. 27. Оп. 3. Спр. 2. 534 арк.
6. Державний історико-культурний заповідник міста Острога. Відділ фондів. №. КН4437/VI – Р 795. 377 арк.
7. Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С.30-49.
8. Близняк М. Візитація Параскево-П'ятницької церкви в Острозі 1786 року. *Наукові записки університету "Острозька академія": Історичні науки*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 6-13.
9. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог, 2021. С.148-190.
10. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С.226-232.
11. Близняк М. «Награждая военные подвиги»: володіння російського генерала Івана Ферзена в Острозькому повіті наприкінці XVIII століття. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2014. Вип. 5. С. 80 – 85.
12. Брянцева Т. До питання про соціально-економічний розвиток міст Волині в кінці 18 ст. *Вісник Київського університету*. 1976. №18. С.75 – 81.
13. Вихованець Т. Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX століття. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2012. Вип. 5. С.226-257.

14. Гедьо А. Іноземні колоністи Північного Приазов'я кінця XVIII – XIX ст.: аналіз українських архівосховищ. *Чорноморський літопис*. 2010. № 2. С. 64–67.
15. Гедьо А. Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами державного архіву Донецької області). *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 17/18 / Гол. ред. З.Г. Лихолобова*. Донецьк, 2009. С. 551–562.
16. Історія Волині. Т.1: навч. посіб. / Наук. ред. І. Ворончук. Київ ; Харків, 2021. 384 с.; іл.; 8 мап.
17. Карліна О. Виконання рекрутської повинності міським населенням Волинської губернії (кінець XVIII – 1860-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 5. С.4–11.
18. Карліна О. Міські стани в структурі населення Волинської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2018. № 6. С.3–16.
19. Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали. Львів, 2012. 701 с.
20. Кузема О. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. С.73–82.
21. Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег, 1953. 159 с.
22. Легун Ю. Класифікація джерел генеалогічного характеру селянських родин Правобережної України. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2005. № 12. С. 249–270.
23. Легун Ю. Ревізійні переписи кінця XVIII – середини XIX ст. як джерело інформації щодо генеалогії селянських родин Подільської губернії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2003. Т. 1, № 10. С. 169–184.
24. Легун Ю., Петренко О. Матеріали ревізійного перепису населення 1795–1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області : навч. посіб. Вінниця, 2005. 72 с.
25. Ликова В. Ревізькі сказки як джерело до соціально-економічної історії південної України першої половини XIX століття (1795–1835 рр.). *Наукові праці Історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2021. №21. С. 345–351.
26. Лобко Н. Інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання в історичних дослідженнях : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2008. 19 с.
27. Лобко Н. Матеріали загальноросійських переписів: інформаційний потенціал та особливості використання у генеалогічних дослідженнях. *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. №12–13. С. 36–42.
28. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог: Історико-краєзнавчий нарис. Острог, 2000. 35 с.
29. Марискевич В. «Ревізійна тріада» містечок Острожчини (Аннопіль, Межиріч, Гоща) за матеріалами перепису 1795 року. *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії та методик їх викладання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Рівне, 2023. С. 30–34.
30. Петрова І.В. Ревізькі «сказки» як джерело історичної демографії локальних територій України (на прикладі села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. У двох частинах. Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С.130–140.
31. Стебляк С., Гедьо Г. Матеріали демографічної статистики XVIII–XIX ст. як джерело з історії Донбасу. *Вісник студентського наукового товариства*. Донецьк, 2012. Т. 1, № 4.С. 179–184.
32. Тхор В. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура*. Збірник наук. праць. Київ, 1986. С.176–185.
33. Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiechów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. 456 s.
34. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Biały Dunajec ; Ostróg, 2013. 324 s.

References:

1. Baranovich O. Upadok goroda Rechi Pospolitoj: Starokonstantinov v XVIII v. *Voprosy istorii*. 1947. № 8. S. 30–49.
2. Blyzniak M. Vizytatsiia Paraskevo-Piatnytskoi tserkvy v Ostrozi 1786 roku. *Naukovi zapysky universytetu "Ostrozka akademiia": Istorychni nauky*. Ostroh, 2016. Vyp. 25. S. 6–13.
3. Blyzniak M. Volyn u druhii polovyni XVII – XVIII st. *Nash kraj: Istoriia Volyni vid naidavnishykh chasiv do druhoi polovyny XX stolittia*. Navchalnyi posibnyk / Za red. V. Marchuka. Ostroh, 2021. S.148–190.
4. Blyzniak M. Misto Ostroh naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st. *Studii i materialy z istorii Volyni*. Kremenets, 2009. S.226–232.
5. Blyzniak M. Volodinnia rosiiskoho henerala Ivana Ferzena v Ostrozkomu poviti naprykintsi XVIII stolittia. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu / Za red. O.Kononiuk, T. Vykhovantsia*. Netishyn, 2014. Vyp. 5. S. 80 – 85.
6. Briantseva T. Do pytannia pro sotsialno-ekonomichni rozvytok mist Volyni v kin. 18 st. *Visnyk Kyivskoho universytetu*, 1976 r. № 18. S.75 – 81.
7. Vykhovanets T. Materialy z istorychnoi topohrafi Ostroha pershoi tretyny XIX stolittia. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*. Ostroh, 2012. № 5. S.226–257.
8. Hedo A. Inozemni kolonisty Pivnichnoho Pryazovia kintsia XVIII–XIX st.: analiz ukrainskykh arkhivoskhovyshch. *Chornomorskyi litopys*. 2010. № 2. S. 64–67.
9. Hedo A.V. Materialy reviziinoho perepysu naseleennia yak dzherelo z istorii inozemnykh kolonistiv Donbasu (za materialamy derzhavnoho arkhivu Donetskoi oblasti). *Novi storinky istorii Donbasu: Zbirnyk statei*. Kн. 17/18 / Hol. red. Z.H. Lykholobova. Donetsk, 2009. S. 551–562.

10. Istorii Volyni. T.1: navch. posib. / Nauk. red. I. Voronchuk. Kyiv ; Kharkiv, 2021. 384 s.
11. Karlina O. Vykonannia rekrutskoi povynnosti miskym naselenniam Volynskoi hubernii (kinets XVIII–1860-ti roky XIX st.). Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. 2017. №5. S.4-11.
12. Karlina O. Miski stany v strukturі naselennia Volynskoi hubernii (kinets XVIII – seredyna XIX st.) Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Luts'k, 2018. № 6. S.3-16.
13. Krykun M. Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittakh : staty i materialy. Lviv, 2012. 701s.
14. Kuzema O. Chyselnist ta etnosotsialnyi sklad naselennia mist i mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st. Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky. Kamianets-Podil'skyi, 2004. T. 13. S.73-82.
15. Levkovych I. Narys istorii volynskoi zemli (do 1914 r.). Vinnipeg, 1953. 159 s.
16. Lehun Yu. Klasyfikatsiia dzherel henealohichnoho kharakteru selianskykh rodyn Pravoberezhnoi Ukrainy. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. 2005. № 12. S. 249–270.
17. Lehun Yu. Reviziini perepysy kintsia XVIII – ser. XIX st. yak dzherelo informatsii shchodo henealohii selianskykh rodyn Podil'skoi hubernii. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. 2003. T. 1, № 10. S. 169-184.
18. Lehun Yu., Petrenko O. Materialy reviziinoho perepysu naselennia 1795–1796 rr. u fondakh Derzhavnoho arkhivu Vinnytskoi oblasti : navch. posib. Vinnytsia, 2005. 72 s.
19. Lykova V. Revizki skazky yak dzherelo do sotsialno-ekonomichnoi istorii pivdennoi Ukrainy pershoi polovyny XIX stolittia (1795–1835 rr.). Naukovi pratsi Istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Zaporizhzhia, 2021. №21. C.345-351.
20. Lobko N. Informatsiinyi potentsial ukrainskykh henealohichnykh dzherel ta yoho vykorystannia v istorychnykh doslidzhenniakh : avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyiv, 2008. 19 s.
21. Lobko N. Materialy zahalnorosiiskyykh perepysiv: informatsiinyi potentsial ta osoblyvosti vykorystannia u henealohichnykh doslidzhenniakh. Sums'kyi istoryko-arkhivnyi zhurnal. 2011. №12-13. S. 36-42.
22. Manko M. Deviat'sotlitnii Ostroh: Istoryko-kraieznachyiy narys. Ostroh, 2000. 35 s.
23. Maryshevych V. «Reviziina triada» mistechok Ostrozhchyny (Annopil, Mezhyrich, Hoshcha) za materialamy perepysu 1795 roku. Aktualni pytannia istorii Ukrainy, vsesvitnoi istorii ta metodyk yikh vykladannia. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Rivne, 2023. S. 30–34.
24. Petrova I.V. Revizki "skazky" yak dzherelo istorychnoi demografii lokalnykh terytorii Ukrainy (na prykladi sela Temriuk Oleksandrivskoho povitu Katerynoslavskoi hubernii). Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii / Za zah. red. prof. I.S. Zuliaka. U dvokh chastynakh. Ternopil, 2015. Vyp. 2. Ch. 3. S.130-140.
25. Stebliak S., Hedo H. Materialy demografichnoi statystyky XVIII–XIX st. yak dzherelo z istorii Donbasu. Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva. Donetsk, 2012. T. 1, № 4. S. 179-184.
26. Tkhor V. Deiaki pytannia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku pravoberezhnykh i zakhidnoukrainskykh mist u XVIII st. Feodalizm: ekonomika, klasova borotba, kultura. Zbirnyk nauk. prats. 1986. S.176-185.